

Adel en recht in Siddeburen

door drs. Redmer Alma

Inleiding

Het omslag van dit tijdschrift wordt gesierd door een viertal familiewapens. Eén daarvan, dat van de familie Rengers, is de meeste lezers ongetwijfeld bekend: we vinden het terug in vele Groninger kerken op familiebanken, rouw-

1. Grafzerk in de Nicolaikerk te Appingedam uit 1542 met de wapens Clant en Ufkens.

borden en grafzerken. De overige drie wapens zijn veel minder bekend, wat niet verwonderlijk is, daar de geslachten Ewens, Ufkens en Menolda al eeuwen geleden uitstierven. De reden dat deze vier families hun wapens hebben geleend aan dit nieuwe tijdschrift, is dat deze families de vier adellijke families waren die we vóór 1600 in de dorpen Hellum en Siddeburen aantreffen (Steendam en Tjuchem kenden toen geen adellijke bewoning). In dit artikel zullen we enige aandacht besteden aan deze families. Het gaat er daarbij niet om een volledige genealogie te geven, maar enkel om hun positie in Siddeburen te belichten en aan de hand daarvan inzicht te geven hoe de Ommelander adel in het algemeen ingebed was in de toenmalige maatschappij. Daarbij ontkomen we er niet aan om op een aantal juridische aspecten in te gaan, omdat de middeleeuwse adel niet alleen een sociale uitzonderingspositie kende, maar steeds naar middelen zocht om haar macht te effectueren: het recht was bij uitstek een basis daarvan. Met andere woorden: men wilde niet alleen voor in de kerk op de mooiste bank zitten, maar ook een flinke vinger in de pap hebben bij bestuur en rechtspraak.

De 13de eeuw

Eén van de oudste vermeldingen van Siddeburen vinden we in de kroniek van de Wittewierumer abt Emo en hier vallen we voor het onderwerp 'adel en recht' meteen met de neus in de boter. Emo vermeldt hoe op 10 oktober 1226 de zonen van Schelte van Siddeburen (*'Skultetus de Sigerdachurke'*) gedood werden tijdens een volksvergadering te Farmsum door hun eigen onbeschaamdheid, die hun ouders niet intoomden (*'insolentia quam parentes non correxerunt'*). Verdere details over het hoe en waarom noemt Emo helaas niet, maar het betreft hier ongetwijfeld een rechtszitting en

omdat Emo de moeite neemt om het gebeuren te vermelden, moet Schelte een aanzienlijk man zijn geweest¹. Helaas noemt Emo verder geen details bij dit verhaal. Of het hier leden van een later bekende adellijke familie betrof, weten we ook niet.

Een volgend bericht over aanzienlijke bewoners in Siddeburen en Oostwold hangt samen met jarenlange vete waarbij het adellijke geslacht Menolda te Hellum een hoofdrol speelde. In 1295 had een zekere Liubbo Tadinga uit Oostwold (*'Liubbo Tadegma de Astawalda'*) de Menolda's de vete aangezegd vanwege de doodslag op Liubbo's neef door jonge Ebbo Menolda. Liubbo, zijn halfbroer Uffo en hun verwanten probeerden de dood van hun neef te wreken. Zij spanden daartoe samen met een andere factie die het ook met de Menolda's aan de stok had. Liubbo versterkte zijn kleine steenhuis, dat vermoedelijk dus te Oostwold lag². Op een gegeven moment verzamelen de tegenstanders van de Menolda's zich, onder wie de gebroeders Liubbo en Uffo en al hun verwanten en vrienden die zij op de been konden brengen uit o.a. de dorpen Oostwold, Liudbrandkerk (blijkbaar een later verdwenen dorp) en Siddeburen en de omgeving. Uffo wordt overigens tijdens de schermutselingen die hierop volgen, door de Menolda's gevangen genomen³.

Tot zover de met name bekende bewoners van Siddeburen en Oostwold uit de 13de eeuw. Of Schelte van Siddeburen en Liubbo Tadinga en zijn broer Uffo van Oostwold tot de adel gerekend kunnen worden, is niet zeker. Abt Emo noemt hen niet uitdrukkelijk *'nobilis'* (= edel), maar hij gebruikt die aanduiding dan ook niet altijd consequent. Bij de genoemde aanzienlijken vinden wel een aantal kenmerken van edellieden uit die tijd: zo beschikken Liubbo en Uffo over connecties en kapitaal (waaronder een steenhuis), waarmee zij de machtige Menolda's durven tegen te streven. Ook zien we mooi het samenspel van recht en vete, dat kenmerkend is voor de late Middeleeuwen in Groningen en Friesland: een vete is een manier om recht te verkrijgen als dat via andere kana-

len niet lukt, maar dat wil niet zeggen dat er rechteloosheid heerste. Als de zonen van Schelte van Siddeburen zich blijkbaar misdragen op een rechtszitting en zijn ouders hun wangedrag niet beteugelen, grijpt de aanwezige gemeenschap in. Als de broers bij de daaropvolgende schermutselingen om het leven komen, is dat, volgens Emo, hun eigen schuld, m.a.w.: het recht wordt weer hersteld.

De 15de eeuw

Hiermee verlaten we de 13de eeuw en springen we twee eeuwen vooruit in de tijd. Daarmee nemen we ook afscheid van het geslacht Menolda, want deze stierf rond 1400 uit. Hun positie, rechten en goederen werden overgenomen door hun erfgenamen: de familie Rengers, die tot op de dag van vandaag voortleeft. De Rengers'en hadden blijkbaar een gelukkige hand bij het sluiten van huwelijken: doordat zij enige generaties achtereen met erfdochteren uit o.a. de families Menolda, Ackinga en Tuwinga huwden, groeide deze oorspronkelijk stad-Groninger familie binnen korte tijd uit tot één van de meest vooraanstaande adellijke geslachten in Fivelingo.

Een goede spiegel voor de positie van een familie in de late Middeleeuwen is het aandeel dat zij had in de rechtspraak. Zoals bekend sprak men tot 1795 bij toerbeurt recht: ieder jaar werd een nieuwe redger (rechter) aangesteld en het recht daartoe ging rond langs heerden of personen. Het is een wijd verbreide misvatting, die we nog dagelijks kunnen lezen, dat oorspronkelijk iedere eigenaar van 30 grazen land dat recht gehad heeft. Vaak wordt deze foute constatering gevolgd door de eveneens onjuiste opmerking dat enkele lieden zich meester maakten van deze rechten en vervolgens adellijke pretenties kregen. Het verband is juist andersom: men gaf het recht juist aan degenen die rijk en machtig was, omdat het in handen van een krachteloos persoon geen effect had; men kende immers geen politie. In het licht van de 13de-eeuwse schermutselingen die we hierboven beschreven, is dat goed te begrijpen: een rechter moest zelf de midde

len hebben om een veroordeelde aan te pakken of, als het machtige wetsovertreders betrof, het gezag van de gemeenschap genieten om deze gezamenlijk ter verantwoording te roepen. Geïnde boetes kwamen daarom dan ook aan de rechter en in sommige gevallen ook aan de gemeenschap. Aan de andere kant was de rechter hoofdelijk aansprakelijk als in hoger beroep bleek dat hij een onterecht vonnis had uitgesproken. Er was dus een financieel risico aan rechtspraak verbonden en ook dat was reden dat minder kapitaalkrachtigen het recht dikwijls liever overdeden aan anderen. In die context is het niet vreemd dat redgerrechten vaak op heerden vielen: die vormden als het ware een onderpand voor het geval een redger zich niet goed van zijn taak kweet.

De rechtstoel Oostwold

Dit alles beschouwd, is het een duidelijk teken van de invloed van de familie Rengers dat zij in de gecombineerde rechtstoel Hellum en Schildwolde de redger altijd benoemde. In het rechtsgebied van Siddeburen was de situatie iets ingewikkelder. Zoals bekend had Oostwold, een paar kilometer ten zuidoosten van Siddeburen (niet te verwarren met Oostwold bij Midwolda), in de Middeleeuwen een eigen kerk; de plek waar deze heeft gestaan, is zelfs nog bekend. Hoewel de naam tegenwoordig van bijna alle landkaarten is verdwenen, was Oostwold niet alleen een zelfstandig kerkdorp, maar vormde het ook een eigen rechtstoel: een overzicht van rechtstoelen in 1337 noemt naast de rechtstoel Siddeburen ook '*Astawaldama redschup*'. Al vanaf de 13de eeuw liep de bevolking echter sterk terug: door inklinking van de bodem kwam dit gebied in de Wolden steeds lager te liggen. De kroniek van Bloemhof maakt verscheidene keren melding van de ongunstige, lage ligging van de gronden, waardoor deze omgeving vooral te lijden had bij overstromingen, zoals in 1288: 'In het oosten bij Oterdum en in het westen bij Usquert, in de Marne en bij Zuurdijk drong de zoute zee binnen en het water overdekte het landoppervlak, en overal heen stromend bereikte het de

lager gelegen streken, namelijk Garmerswolde, Woltersum en Oostwold.'⁴ De kwetsbaarheid van deze omgeving kwam vooral tot uiting tijdens hongersnoden, zoals in 1273: '*Tijdens deze periode van schaarste werden de Wolders het meest in het nauw gedreven, en vooral in Oostwold en in Broek (= Noord- en Zuidbroek), door de lage ligging van hun akkers. Zo vluchtten velen naar de dorpen, sommigen om te bedelen, anderen om haast tegen enkel de kost in betrekking te gaan, ook al verbouwen zij tevoren hun eigen akkers.*'⁵ Het teruglopende bevolkingstal zorgde dat al vóór de 15de eeuw de parochie Oostwold werd opgeheven en bij Siddeburen overigens nóg een kerk gestaan heeft, namelijk in het eerder genoemde Liudbrandkerk, dat hetzelfde lot beschoren is geweest.

Bijzonder is dat niet alleen de kerk te Oostwold verdwenen is, maar dat ook de rechtstoel met Siddeburen is verenigd. De rechtstoelen van Fivelgo die in 1337 genoemd worden, zijn in de eeuwen daarna vrijwel onveranderd gebleven. Omstreeks 1470 werden de rechtstoelen Siddeburen en Oostwold gecombineerd. De overeenkomst daartoe werd gesloten door de clauwgerechtigden, de eigenaars van het recht om de redger te benoemen. Hierboven meldden we al dat het een misvatting is, dat alle eigenaren van 30 of meer grazen land vanouds dit recht toekwam. In feite is er altijd een grote verscheidenheid geweest in de wijze waarin het redgerrecht verdeeld is en jaarlijks rondgaat, omdat die verdeling een afspiegeling is van de machtsverhoudingen, die natuurlijk van dorp tot dorp variëren. In de rechtstoelen Siddeburen en Oostwold komen we twee verschillende, eenvoudige systemen tegen. In Siddeburen kwam het recht aan twee personen, genaamd Writzer Popkens en Johan Ytkens. Het redgerrecht van Oostwold was rond 1470 staand, d.w.z. in handen van één persoon: Egbert Rengers. Bij de fusie werd overeengekomen dat het recht twee jaar in Siddeburen zou vallen en dan één jaar in Oostwold, zodat de drie clauwgerechtigden dus elk evenveel

de
me
san
tijd
bro
Ytk
Ew.
ten
fam

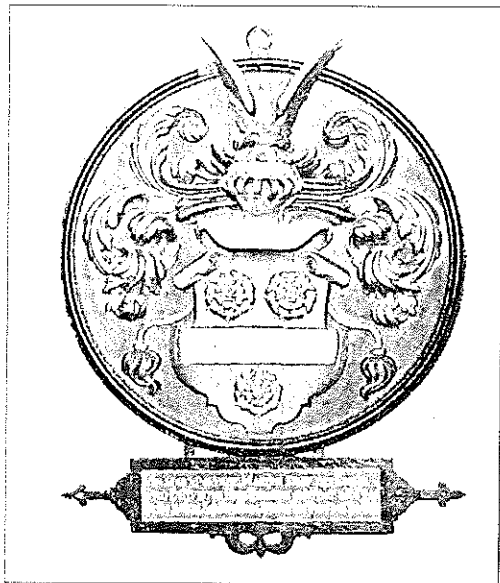
De
De
en
spr
gers
niet
blev
lijde
besl
in l.
van
rech
kens
Popl

2. H
rouw
gers (

de beurt zouden zijn om de redger te benoemen. De drie clauwgerechtigden hangen nauw samen met de wapens die op het omslag van dit tijdschrift zijn geplaatst: van Writzer Popkens' broer Ufko stamt de familie Ufkens af, Johan Ytkens was een voorvader van het geslacht Ewens en de familie Rengers heeft haar rechten in Oostwold vermoedelijk geërfd van de familie Menolda te Hellum.

De 16de eeuw

De fusie van de rechtstoelen Siddeburen en Oostwold is zeer interessant. De oorspronkelijke overeenkomst tussen Egbert Rengers, Writzer Popkens en Johan Ytkens is niet bewaard gebleven. Door omstandigheden bleven de schriftelijke stukken door het overlijden van sommigen ongezegeld en daarom besloten de erfgenamen van genoemde drie om in 1508 alsnog een formele akte op te stellen van de dan al 40 jaar oude samenvoeging. Die rechtsopvolgers, Johan Rengers, Melle Tjacksons te Appingedam (mede namens zijn broer Popko to Eelwerd) en Ytke Doënga, pastoor te

2. Het oudst bewaard gebleven Groninger rouwbord in de kerk te Hellum voor Frans Rengers (overl. 1568).

Uitwierde, bevestigen de evenredige verdeling van het redgerrecht tussen hun drieën en zij hechten deze rechten aan drie heerden die hun toekomen: Wysingeheerd te Oostwold, Meentemaheerd ten oosten van het kerkhof, resp. Doëngaheerd. Hier zien we dus dat de rechten die tot 1508 persoonlijk waren, pas in dat jaar op heerden komen te vallen. Wat dikwijls als een 'oorspronkelijk' systeem wordt gezien, blijkt hier een laat-middeleeuws modeverschijnsel te zijn: men koos een heerd om het recht aan te hechten, omdat men vond dat dat nu eenmaal zo hoorde: *'in dren jaeren umme to gaen als Johan Rengers up Wysingheheert in Oostwolde, Melle Tjacksons up Meentemaheert up de oesterzijde des kerckhoeves unde mester Itko oft sijn volmechtighen up Doengaheert unde dan weder omme mytter sunnen als sick dat behoert'*.⁶

Aan deze overeenkomst zien we dat dit soort beslissingen over de rechtstoelen in principe aan de betrokken clauwgerechtigden toekwam. Helaas was de werkelijkheid wel eens weerbarstiger. De periode tussen 1470 en 1508 was namelijk niet zonder belangrijke historische ontwikkelingen voorbijgeleden. In 1498 viel hertog Albrecht van Saksen vanuit Friesland de Ommelanden binnen in een poging om Stad en Lande onder zijn macht te brengen. Deze inval had een snelle polarisatie van de verhoudingen tot gevolg: aan de ene kant stond de stad Groningen, aan de andere kant de hertog van Saksen, de graaf van Oost-Friesland en het grootste deel van de Ommelander adel, dat zich in Emden met de Oost-Friese graaf verbond. Slechts enkele Ommelander hoofdelingen hielden het met de stad Groningen en voegden zich niet bij hun standsgenoten in Emden. Onder deze stadsgezinden was Aylke Jans, hoofdeling te Siddeburen, zoon van de omstreeks 1470 levende Johan Ytkens en vader of broer van de pastoor Ytke Doënga van 1508. Aylke bleef in de Ommelanden en liet door de stad Groningen akten opmaken, volgens welke hem het redgerrecht van Siddeburen zou toekomen. Dat was op zich niets nieuws: ook landsheren (of aspirant-landsheren) verkregen de steun van lokale

adel door hen te belenen met rechten of goederen, waarvan het nog maar de vraag was of zij daar in de toekomst over konden beschikken. Ook de genoemde hertog van Saksen bond verschillende Ommelander hoofdelingen op deze wijze aan zich en beleende Johan Rengers bijvoorbeeld met de rechten van vele dorpen in Fivelingo. Als de hertog van Saksen inderdaad in zijn voornemen zou zijn geslaagd om Stad en Lande te onderwerpen (wat uiteindelijk niet gelukt is), dan zou Rengers met voorbijgaan aan de vroegere overeenkomsten ongetwijfeld deze belening hebben willen effectueren. Rond 1505 schrijft hijzelf over zijn rechten in Siddeburen: *Te Siddeburen heb ik het redgerrecht ieder derde jaar en Melle Tyackes en Aylke Jans de overige twee jaar 'woewal ickt all heel hebb belenet. Item Aylke was oeck tho Emden verschreven unde kwam nicht, des is hie eerloes. Item doe wij buten landes weren, doe hedde Aylke alle unse herlicheide in Duertzwolde van Groningers sick versegelen laeten.'*⁷

Zo blijkt hoe de eigendom van redgerrechten niet alleen het gevolg was van koop, erfenis en schenking, maar dat ook politieke omstandigheden een rol kunnen spelen, net als in de 13de eeuw. Uiteindelijk bleek de overeenkomst van omstreeks 1470 ruim drie eeuwen stand te houden.

De families Doënga en Ewens

In het voorbijgaan meldden we dat Aylke Jans hoofdeling te Siddeburen was. Eenmaal, in 1481, wordt hij als zodanig vermeld. Zijn grootvader Ytke Dothinga 'to Sierdabeerd' (= Siddeburen) wordt in 1445 reeds vermeld⁸. Hij blijkt dan gezamenlijke bezittingen te hebben met Mencko Tammens, hoofdeling te Loppersum, Popke Ufkens en zijn vrouw Frouwe te Appingedam, Focke Bernda en zijn vrouw Thi-aether te Hellum. Vermoedelijk zijn zij met elkaar verwant. Enkele jaren later, in 1449, verkopen Ytke Dothinga, zijn vrouw Tette en hun zoon Johannes, een deel van een heerd aan Mencko Tammens, maar de andere genoemden eisen het goed op 'want se ons sibber sint', d.i.

omdat zij nauwer verwant aan de kopers zijn⁹. Vermoedelijk stierf de familie Doënga uit met de in 1508 genoemde pastoor Ytke Doënga. Een zuster van hem zal gehuwd zijn met een Ewens, mogelijk Geert Ewens die in 1481 in Siddeburen of omgeving woont. Een kleinzoon van dit echtpaar Ytke Ewens heeft niet alleen de voornaam van de Doënga's geërfd: hij komt ook in 1569 als hoofdeling te Siddeburen voor. Zijn zegel vertoont het wapen Ewens, zoals dat op het omslag van dit tijdschrift te zien is: een halve adelaar met drie rozen. Het is een interessant wapen: de pastoor Ytke Doënga zegelt namelijk eveneens met dit wapen en Ytke Ewens heeft het dus in de vrouwelijke lijn geërfd. Opvallend genoeg komt het wapen overeen met dat van de hoofdelingenfamilie in den Ham te Loppersum; in de kerk van Loppersum is het op verschillende plaatsen aangebracht en nog steeds zichtbaar. Stamvader van deze familie was Mencko Tammens, die we hierboven als verwant aan de familie Dothinga tegenkwamen. Dat verklaart waarom de familie Ewens zo aan dat wapen hing en het in de vrouwelijke lijn overnam: niet alleen verbond het haar met haar voorgeslacht Doënga, haar rechtsvoorganger in Siddeburen, maar het gaf ook aan dat zij verwant was aan de veel belangrijker hoofdelingen van Loppersum. Heel duidelijk zien we hier de functie van een familiewapen als visitekaartje.

De familie Ufkens

De familie Ewens stierf rond 1600 uit, althans de tak te Siddeburen. Hun positie lijkt overgenomen te zijn door de familie Ufkens. Vanouds was deze Appingedamster familie al gegoed in Siddeburen. In 1445 en 1449 werden stamvader Popke Ufkens en zijn vrouw genoemd onder de verwanten van de Doënga's en Popkes zoon Writzer Popkens wordt omstreeks 1470 onder de clauwgerechtigden genoemd. Writzer is via zijn zoon Doeke de stamvader van het geslacht Writzers¹⁰, terwijl uit zijn broer Ufke Popkens de familie Ufkens stamt. Beide families voeren dan ook hetzelfde wapen (drie gouden sterren op blauw), zoals op het omslag

is a
de f
derc
te w
lie c
was
te A
en a
Ufke
den
gest:
en D
jonk:
tisch
Uit l
naren
den,
recht
Ewer
geko
famil
die fa
heerd
ene l
Ufke
Appi
bon.
in we
in ha
Popke
kens ;
lie Uf
sabon

Uit:

UIT:
verde
VAA
Hellu

Uit: l
Beno
Sloch

is afgebeeld. Uit verschillende akten blijkt dat de families Writzers en Ufkens ook later goederen in Siddeburen bezaten, zonder daar zelf te wonen. Pas in 1587 blijkt een lid van de familie daar gevestigd te zijn: Popko Ufkens. Hij was een zoon van Eweke Ufkens, burgemeester te Appingedam, kleinzoon van Popke Ufkens, en achterkleinzoon van de eerder genoemde Ufke Popkens. Via zijn dochter Lamme vererfden de rechten te Siddeburen aan leden van de geslachten Von Schauroth, Pakosz, Von Ronau en De Perceval¹¹. Geen Ommelander dorp heeft jonkers en hoofdelingen gekend met zulke exotische namen als Siddeburen.

Uit 17de-eeuwse clauwregisters waarin de eigenaren van het redgerrecht werden bijgehouden, blijkt dat de familie Ufkens het redgerrecht op Doëngaheerd van de familie Doënga/Ewens heeft overgenomen. Of zij dat geërfd of gekocht heeft, is onbekend. Het recht van de familie Rengers is dan nog steeds in bezit van die familie. Het redgerrecht dat op Meentemaheerd blijkt in tweeën gesplitst te zijn: de ene helft is nog in eigendom van de familie Ufkens, de andere helft is in handen van de Appingedamster hoofdelling Lucas van Lissabon. Hier lijkt de eigendomssituatie van 1508 in weerspiegeld te zijn: toen was het namelijk in handen van Melle Tjackens en zijn broer Popke to Eelwerd. Het deel van Melle Tjackens zal vererfd of verkocht zijn aan de familie Ufkens, terwijl bekend is dat Lucas van Lissabon erfgenaam is van de goederen van de

familie To Eelwerd. Omdat zij niet in Siddeburen woonachtig zijn geweest, heeft hun wapen geen plaats verdient op het omslag van *Bie t Schildt*.

Daarmee zijn we aan het eind van deze korte rondgang door de vroege geschiedenis van Siddeburen aan de hand van vier families die lang geleden hun stempel op het dorp hebben gedrukt. Zij zijn reeds lang uit de provincie Groningen verdwenen, maar hun wapens en namen zijn tot op de dag van vandaag te vinden in de vele oude kerken die ons gewest sieren.

Voetnoten

¹ *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, H.P.H. Jansen en A. Janse ed. (Hilversum 1991) 210, 218.

² *Ibidem*, 482-484.

³ *Ibidem*, 486-488. De verdere vete laten we hier rusten; men kan het verhaal zelf nalezen in de kroniek. Men moet echter bij het gebruik voorzichtig zijn, want er zijn in de uitgave de nodige fouten geslopen, zowel in de vertaling als bij de interpretatie van plaats- en persoonsnamen. Zo wordt Oostwold ten onrechte met Oostwold in het Oldambt geïdentificeerd, wordt 'orientalis Broke' als (het Oostfries!) Brokmerland vertaald, in plaats van Oosterbroek en is niet onderkend dat Sierdakiercka gewoon Siddeburen moet zijn. Verder is het onwaarschijnlijk dat 'Liudibrandkircka' genoemd is naar Liubbo, zoals op pag. 487 wordt gesuggereerd.

⁴ *Kroniek Bloemhof*, 470.

⁵ *Ibidem*, 452.

⁶ U.B. Groningen, Hs. P.E. 38, pag. 135.

⁷ Gr.Arch., H.A. Farmsum, inv.nr. 9.

⁸ Gr.Arch., H.A. Farmsum, inv.nr. 3, reg. 86.

⁹ Gr.Arch., H.A. Farmsum, inv.nr. 836cc, reg. 95.

¹⁰ R.H. Alma, 'Genealogie Writzers', *Gruoninga* (1982).

¹¹ H.L. Hommes, 'Het Ufkenshuis te Siddeburen en zijn bewoners', *De Nederlandsche Leeuw* (1942) k. 70-73.

Uit: Provinciale Groninger Courant, Ao. 1842. Dinsdag den 29 Maart, No. 25.

Voor BIERBROUWERS

UIT DE HAND TE KOOP een KOPEREN BROUWKETEL, drie KUIPEN; mitsgaders alle verdere GEREEDSCHAPPEN, in eene BROUWERIJ behorende, benevens al het voorhandene VAATWERK. Wie gading maakt, vervoegte zich voor den 5 April bij H.K. BOEREMA, te *Hellum*.

Uit: Provinciale Groninger Courant, 1890, Jaargang 103. Vrijdag 5 September, No. 208

Benoemingen tot Wethouder.

Slochteren: de heer H.K. Boerma, meer dan 30 jaren als zoodanig in functie.

Johan Steenhuizen